

2009

þÿ — 1 ã ä ç á 1 0 ® ã · ¼ ± ã - ± ä ç å 0 1 ½
þÿ ã ä ç “ ç å ´ ®

Klapisis, Antonis

þÿ ™ ½ ã ä 1 ä ç í ä ç ” · ¼ ç 0 á ± ä - ± â š é ½ ã ä ± ½ ä - ½ ç â š ± á ± ¼ ± ½ » ® â (™ ” š š)

<http://hdl.handle.net/11728/11006>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Η ιστορική σημασία του κινήματος στο Γουδί

Αντώνης Κλάψης

Στα χρόνια που ακολούθησαν τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, οι παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις της Ελλάδας, παρά τις προσπάθειες για την αντιμετώπιση της βαριάς κληρονομιάς της ήττας, δεν φάνηκαν ικανές να ανταποκριθούν στις προσδοκίες της ελληνικής κοινής γνώμης.

Παραμένοντας κατά κανόνα προσωποπαγή, τα παλαιά πολιτικά κόμματα δεν συγκροτούνταν πάνω στη βάση της σύμπλευσης των ιδεολογικών αντιλήψεων των μελών τους. Αντίθετα, αποτελούσαν χαλαρούς σχηματισμούς, συσπειρωμένους γύρω από το πρόσωπο του εκάστοτε αρχηγού, ο οποίος με τη σειρά του επιχειρούσε να εξυπηρετήσει τα –ατομικά ή στενά τοπικά– συμφέροντα της εκλογικής του πελατείας.¹ Έτσι, ακόμα και οι απόπειρες για την αναδιάταξη του ελληνικού πολιτικού σκηνικού μέσω της δημιουργίας ενός ριζοσπαστικού σχηματισμού, με άξονα κατά κύριο

λόγο τη δράση της κοινοβουλευτικής «ομάδας των Ιαπώνων»,² θα παρέμεναν τελικά ημιτελείς, υπογραμμίζοντας περαιτέρω τον αποσπασματικό χαρακτήρα των εν λόγω πρωτοβουλιών. Σε αυτό το πλαίσιο, η αδυναμία των κομμάτων να δώσουν ικανοποιητικές απαντήσεις στα προβλήματα που απασχολούσαν την ελληνική κοινωνία προκαλούσε, όπως ήταν φυσικό, ένα γενικευμένο κλίμα δυσαρέσκειας, η οποία μοιραία στρεφόταν εναντίον του πολιτικού συστήματος εν γένει. Η σύμπτωση, εξάλλου, της οικονομικής κρίσης στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, η οποία έπληξε την Ελλάδα πρωτίστως εξαιτίας της πτώσης της διεθνούς τιμής της σταφίδας, του βασικότερου δηλαδή εξαγωγίμου προϊόντος της χώρας, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη δυναμικότερη εκδήλωση του ορθόενα διευρυνόμενου κύματος αμφισβήτησης.

Η συνύπαρξη αυτών των παραγόντων

Γκραβούρα εποχής για την αναγέννηση που έφερε το κίνημα του 1909 στη χώρα.

λειτουργούσε αποσταθεροποιητικά στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Η τάση αυτή ενισχυόταν ως αποτέλεσμα της διάχυτης αμφιβολίας της κοινής γνώμης σχετικά με την αποδοτικότητα των υφιστάμενων πολιτικών κομμάτων συνολικά. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η διάδοση απόψεων που δεν στρέφονταν εναντίον αποκλειστικά του ενός ή του άλλου κομματικού σχηματισμού, αλλά αμφισβητούσαν ανοιχτά το ίδιο το κοινοβουλευτικό πολίτευμα (ή –σε πιο ακραίες περιπτώσεις– ακόμα και την ιδέα του συνταγματικού κράτους) έβρισκαν πρόσφορο έδαφος, υπογραμμίζοντας έτσι περαιτέρω το αδιέξοδο στο οποίο είχε σταδιακά περιέλθει η ελληνική πολιτική ζωή. Η ουσιαστική χρεοκοπία των «παλαιών» κομ-

μάτων επέτεινε την εμπέδωση της εντύπωσης ότι η κύρια αιτία της αναποτελεσματικότητας των διαδοχικών κυβερνήσεων δεν ήταν άλλη από την ανικανότητα του υπάρχοντος πολιτικού δυναμικού.³ Η χρονική σύμπτωση, εξάλλου, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, μίας σειράς σημαντικών διεθνών γεγονότων στον ευρύτερο βαλκανικό περίγυρο της Ελλάδας (με κορυφαία παραδείγματα την επικράτηση της κινήματος των Νεοτούρκων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, την προσάρτηση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστροουγγαρία, καθώς και την ανακήρυξη της βουλγαρικής ανεξαρτησίας), ενίσχυε ακόμα περισσότερο τις ανησυχίες της ελληνικής κοινής γνώμης ότι η κρίση του ελλη-

νικού πολιτικού συστήματος ήταν πολύ πιθανό να έβλαπτε τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα σε μία περίοδο εξαιρετικής ρευστότητας και αναδιάρθρωσης των ισορροπιών στη χερσόνησο του Αίμου.

Η αναταραχή δεν άφηνε ανεπηρέαστους τους αξιωματικούς του στρατού, πολλοί από τους οποίους φιλοδοξούσαν να διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας. Η ίδρυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1908 από κατώτερα στελέχη των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων επιβεβαίωσε την

χύρρυθμο εξοπλιστικού προγράμματος.⁴ Η εντυπωσιακή πύκνωση των μελών του Συνδέσμου, σε συνδυασμό με τη σταδιακή προσέλιψη στις τάξεις του ικανού αριθμού ανώτερων αξιωματικών, διέυρνε αποφασιστικά την εμπέδεια του εγχειρήματος, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην άμβλυνση των περισσοτέρων από τις ακραίες θέσεις που ευαγγελίζονταν οι ιδρυτές του.⁵ Από αυτή την άποψη, εξάλλου, η ανάληψη της ηγεσίας του Στρατιωτικού Συνδέσμου από το συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά υπογράμμιζε την τάση επικράτησης των μετριοπαθέστερων στοιχείων σε βάρος των αδιάλλακτων.

Η συνεχιζόμενη κοινωνική αναταραχή, η οποία επιβεβαιωνόταν από τις επαναλαμβανόμενες αντικυβερνητικές διαδηλώσεις που συγκλόνιζαν την Αθήνα την άνοιξη του 1909, ευνοούσε την εφαρμογή των συνωμοτικών σχεδίων του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Το κίνημα εκδηλώθηκε τελικά τα ξημερώματα της 14ης / 27ης προς τη 15η / 28η Αυγούστου, όταν η φρουρά της πρωτεύουσας στασίασε και κινήθηκε προς το Γουδή, όπου ενώθηκε με ένα σύνταγμα πεζικού, το οποίο είχε έρθει από την Κηφισιά. Έχοντας εξασφαλίσει την πρωτοβουλία των κινήσεων, οι ενωμένες δυνάμεις των επαναστατών, υπό την ηγεσία του Ζορμπά, απείλησαν ότι θα βιάδιζαν εναντίον της Αθήνας σε περίπτωση που τα –γενικόλογα και μάλλον ασαφώς διατυπωμένα– αιτήματά τους (μεταρρυθμίσεις στους τομείς της δημόσιας διοίκησης, της δικαιο-

Η εμφάνιση –και η συνακόλουθη επικράτηση– του Βενιζέλου στο ελληνικό πολιτικό προσκήνιο αποτελούσε αναμφίβολα τη σημαντικότερη συνέπεια του κινήματος στο Γουδή, η οποία έμελλε να προσδιορίσει για αρκετές δεκαετίες τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας

τάση ενεργότερης ανάμειξης των στρατιωτικών στη διαμόρφωση των πολιτικών ισορροπιών, η οποία κατέτεινε επιπλέον στην υποστήριξη των συντεχνιακών τους συμφερόντων, καθώς τα τελευταία θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν αποτελεσματικότερα μέσω της εφαρμογής ενός τα-

την κρίση, η ηγεσία του Συνδέσμου έστρεψε το βλέμμα της εκτός των συμβατικών ορίων της ελληνικής επικράτειας, στην Κρήτη, και αποτάθηκε στον Ελευθέριο Βενιζέλο, από τον οποίο ζήτησε να αναλάβει την πρωθυπουργία.¹⁰ Ο Κρητικός πολιτικός, ωστόσο, μοιλονότι ήδη από τις πρώτες ημέρες της εκδήλωσης του κινήματος είχε δημόσια –με σειρά άρθρων του στην εφημερίδα *Κήρυξ* των Χανίων–¹¹ υποστηρίξει τους στόχους των κινηματιών, αρνήθηκε την πρόταση,¹² επιλέγοντας τον ιδιότυπο ρόλο του διαμεσολαβητή στις συζητήσεις που στο μεταξύ διεξάγονταν ανάμεσα στο Σύνδεσμο, στα κόμματα και στο παλάτι. Εκτιμώντας ότι η κατάσταση επέβαλλε τη σύμπλευση όλων των πολιτικών δυνάμεων της χώρας, ο Βενιζέλος εισηγήθηκε τον άμεσο σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης: η τελευταία, σε συμφωνία με το Βασιλιά Γεώργιο Α', θα διεξήγαγε το συντομότερο δυνατόν εκλογές για την ανάδειξη Αναθεωρητικής Εθνοσυνέλευσης, αμέσως μετά τη σύγκληση της οποίας ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δεσμευόταν να αυτοδιαλυθεί. Παρά, εξάλλου, τους αρχικούς δισταγμούς, οι οποίοι αποτελούσαν κατά κύριο λόγο απόρροια του γεγονότος ότι η προτεινόμενη διαδικασία συνιστούσε στην ουσία νομική ακροβασία που παραβίαζε κατάφωρα το Σύνταγμα, οι αρχηγοί των κομμάτων και ο Βασιλιάς αποδέχθηκαν το συμβιβασμό.¹³ Πράγματι, ο Γεώργιος Α' ανέθεσε τον Ιανουάριο του 1910 την πρωθυπουργία στο ηγετικό στέλεχος

της «ομάδας των Ιαπώνων», Στέφανο Δραγούμη, ανοίγοντας έτσι οριστικά το δρόμο για την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής της χώρας¹⁴ και τη διεξαγωγή των εκλογών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τελικά τον Αύγουστο του ίδιου έτους.

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 8ης / 21ης Αυγούστου 1910 αποτέλεσε σαφή ένδειξη για τις ανακατατάξεις που είχαν συντελεστεί στην ελληνική κοινωνία τα προηγούμενα χρόνια. Έτσι, μοιλονότι ο συνασπισμός των «παλαιών» κομμάτων κατόρθωσε να εξασφαλίσει την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών (211 επί συνόλου 362), οι ανεξάρτητοι «ανανεωτές» κέρδισαν 122 έδρες, ενώ εξηλέγησαν και 29 ανεξάρτητοι «παλαιοκομματικοί».¹⁵ Ο ίδιος, εξάλλου, ο Βενιζέλος, ο οποίος, έχοντας επιστρέψει από την άνοιξη του 1910 στην Κρήτη προκειμένου να αναλάβει την πρωθυπουργία της αυτόνομης κρητικής πολιτείας, δεν είχε συμμετάσχει στον προεκλογικό αγώνα, εξελέγη πανηγυρικά Βουλευτής Αττικοβοιωτίας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο Κρητικός πολιτικός, ανταποκρινόμενος στην απαίτηση της κοινής γνώμης, εγκατέλειψε το Σεπτέμβριο του 1910 την ιδιαίτερη πατρίδα του και έφθασε στην Αθήνα, όπου δημοσιοποίησε τις βάσεις του πολιτικού του προγράμματος: εφαρμογή ενός ευρύτατου σχεδίου μεταρρυθμίσεων, με παράλληλη αναθεώρηση του Συντάγματος, χωρίς, ωστόσο, να θίγεται η μορφή του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας.¹⁶

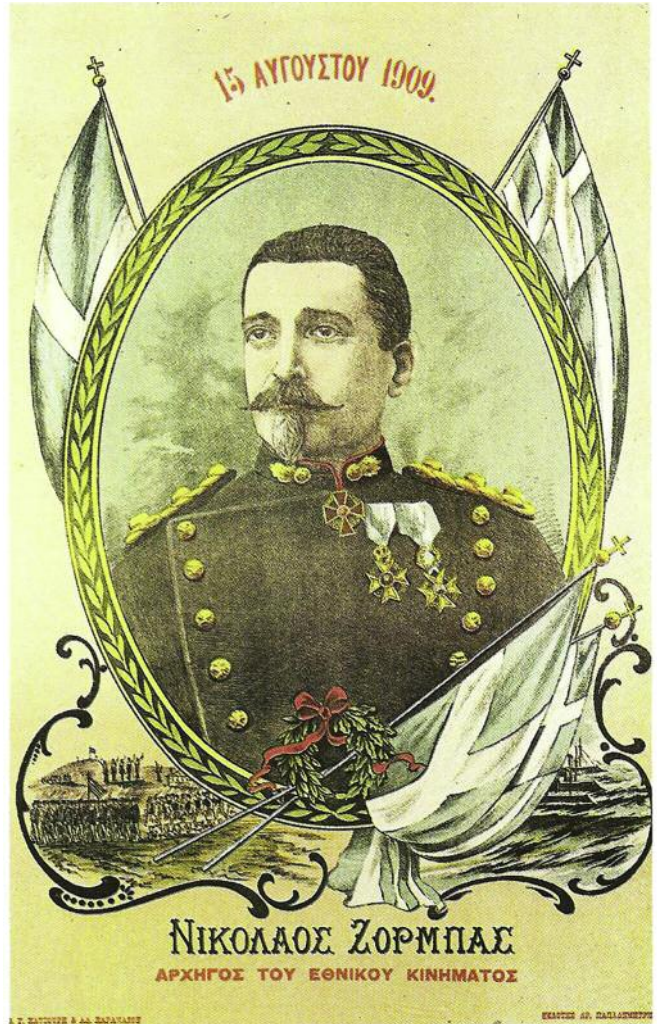
διαμαρτύρονταν για τη μεθόδευση που είχε οδηγήσει στη διάλυση της Βουλής. Έτσι, οι εκλογές εξελίχθηκαν σε θρίαμβο για τον Βενιζέλο, καθώς το νεοϊδρυθέν Κόμμα των Φιλελευθέρων, του οποίου ηγούνταν, κέρδισε 307 από τις συνολικά 362 έδρες. Διαθέτοντας πλέον συντριπτική κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ο Βενιζέλος προχώρησε στην άμεση εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος, με πρώτο άξονα την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864 και τη θέση σε ισχύ του νέου καταστατικού χάρτη της χώρας (Ιούνιος 1911).¹⁸ Η συνταγματική αναθεώρηση, εξάλλου, συμπληρωνόταν από ένα εξαιρετικά εντυπωσιακό νομοθετικό έργο, το οποίο επιχειρούσε να δώσει ουσιαστικότερο περιεχόμενο στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που φιλοδοξούσε να εφαρμόσει ο Βενιζέλος, αλλήλα και από την αναδιοργάνωση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, με απώτερο στόχο την προώθηση στην πράξη των αλυτρωτικών επιδιώξεων της Αθήνας. Εξαργυρώνοντας στην κάληπ την ικανοποίηση της ελληνικής κοινής γνώμης από την ανορθωτική προσπάθεια που είχε εγκαινιαστεί το Νοέμβριο του 1910, το Κόμμα των Φιλελευθέρων θριάμβευσε εκ νέου στις εκλογές της 11ης / 24ης Μαρτίου 1912 –στις οποίες συμμετείχαν και οι εκπρόσωποι των «παλαιών» κομμάτων– εξασφαλίζοντας 146 από τις συνολικά 181 της Βουλής.¹⁹ Η ανανέωση της λαϊκής εντολής έδινε στον Βενιζέλο τη δυνατότητα να συνεχίσει απερί-

σπαστος το μεταρρυθμιστικό του έργο, ενώ την ίδια στιγμή επιβεβαίωνε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο την πολιτική του ηγεμονία στο εσωτερικό της χώρας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο Βενιζέλος έμελλε λίγους μήνες αργότερα να ηγηθεί της εντυπωσιακότερης εθνικής εξόρμησης από καταβολής του ελληνικού κράτους, η οποία θα μετουσίωνε σε πράξη σημαντικό τμήμα του ονείρου της εδαφικής επέκτασης που ευαγγελιζόταν η Μεγάλη Ιδέα, δικαιώνοντας ταυτόχρονα σχεδόν απόλυτα τις επιλογές του Κρητικού πολιτικού.

Η εμφάνιση –και η συνακόλουθη επικράτηση– του Βενιζέλου στο ελληνικό πολιτικό προσκήνιο αποτελούσε αναμφίβολα τη σημαντικότερη συνέπεια του κινήματος στο Γουδί, η οποία έμελλε να προσδιορίσει για αρκετές δεκαετίες τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας. Ο Βενιζέλος άδραξε την ευκαιρία που του προσέφερε η εκδήλωση του κινήματος. Εκμεταλλευόμενος την απονομιμοποίηση του παραδοσιακού πολιτικού κατεστημένου, αναδείχθηκε σε εντυπωσιακά σύντομο χρονικό διάστημα ως η πλέον εξέχουσα πολιτική φυσιογνωμία της εποχής του. Η ρήξη, εξάλλου, που συνιστούσε σε σχέση με τον παλαιοκομματισμό η κυριαρχία του Βενιζέλου και του Κόμματος των Φιλελευθέρων αποκτούσε ουσιαστικότερο περιεχόμενο, εξαιτίας του γεγονότος ότι ο ίδιος και οι συνεργάτες του επιχειρούσαν να εκφράσουν πολιτικά όχι τις συνήθειες κρατικοδίαιτες κοινωνικές ομάδες, αλλήλα αντίθετα το

περισσότερο δημιουργικό, εξωστρεφές και προσανατολισμένο προς την ελεύθερη αγορά τμήμα του ελληνικού λαού.²⁰

Η επιτυχία του Βενιζέλου οριοθετούσε ταυτόχρονα την εμβέλεια του εγχειρήματος του κινήματος στο Γουδί. Τα ίδια τα μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου δεν ήταν σε θέση να εφαρμόσουν στην πράξη καμία μεταρρυθμιστική πολιτική, διότι δεν διέθεταν ένα σαφώς προσδιορισμένο πολιτικό πρόγραμμα με συνολικά επεξεργασμένους στόχους.²¹ Εξάιρεση αποτελούσαν τα ζητήματα που άπτονταν του άμεσου συντεχνιακού τους ενδιαφέροντος, με πλέον χαρακτηριστικό το αίτημα για την αύξηση των αμυντικών δαπανών. Σε αυτό το πλαίσιο, η θετική απήχηση του κινήματος σε μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης αποτελούσε κατά κύριο λόγο συνέπεια της έκδηλης απογοήτευσης από την αναποτελεσματικότητα της υφιστάμενης έως εκείνη τη στιγμή πολιτικής ελίτ. Οι πρωτεργάτες του κινήματος, με άλλα λόγια, εξέφρασαν δυναμικά το κοινωνικό αίτημα για αλλαγή, η οποία ήταν δύσκολο –και οπωσδήποτε πολύ περισσότερο χρονοβόρο– να πραγματοποιηθεί μέσα από τις ισχύουσες θεσμικές διαδικασίες, λειτουργώντας έτσι ως καταλύτης των ραγδαίων κατοπινών πολιτικών εξελίξεων, έστω κι αν οι ίδιοι δεν διέθεταν ούτε το ιδεολογικό

Ο αρχηγός του Στρατιωτικού Συνδέσμου Νικόλαος Ζορμπάς

υπόβαθρο, ούτε την πολιτική ωριμότητα, προκειμένου να θέσουν σε εφαρμογή ένα γνήσια εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα. Αυτός, εξάλλου, ήταν και ο κυριότερος λόγος για τον οποίο η ηγεσία του Στρατιωτικού Συνδέσμου προσανατολίστηκε άμεσα

προς την εξεύρεση μίας πολιτικής λύσης, την οποία αναζήτησε στο πρόσωπο του, δοκιμασμένου στην πολιτική κονίστρα της Κρήτης αλλά άφθαρτου σε εκείνη της Αθήνας, Βενιζέλου.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις αιτίες που την προκάλεσαν και τους στόχους που επιχειρούσε να επιτύχει, η πραξικοπηματική επέμβαση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, η οποία έφθασε μέχρι του σημείου της ανατροπής της νόμιμης κυβέρνησης της χώρας, έμελλε να έχει μία ακόμη μακροπρόθεσμη συνέπεια: την ενίσχυση της παρεμβατικής τάσης των ενόπλων δυνάμεων στην ελληνική πολιτική ζωή. Φέροντας τις δάφνες της επιτυχημένης «εκσυγχρονιστικής επανάστασης» που ανταποκρινόταν στις κοινωνικές απαιτήσεις της εποχής, το κίνημα στο Γουδί θα λειτουργούσε ως σταθερό σημείο αναφοράς και ως παράδειγμα προς μίμηση στη σκέψη αρκετών αξιωματικών, οι οποίοι –ιδίως κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου– θεωρούσαν ότι μπορούσαν να μεθερμηνεύσουν αυθεντικά τη λαϊκή βούληση. Από αυτή την άποψη, το κίνημα συνέτεινε αποφασιστικά στη ριζοσπαστικοποίηση της συμπεριφοράς των ενόπλων δυνάμεων, τα στελέχη των οποίων σε πολλές περιπτώσεις διεκδικούσαν για τους εαυτούς τους τη θέση των υπερασπιστών των συμφερόντων και των γνήσιων εκφραστών της θέλησης του έθνους. Συνοδικά ιδωμένο, το κίνημα στο

Γουδί αποτέλεσε αναμφίβολα σημείο καμπής στην ελληνική πολιτική ιστορία. Έστω κι αν οι πρωτεργάτες του δεν υπήρξαν οι ίδιοι φορείς επαναστατικών ιδεών, το κίνημα αναδείχθηκε σε σύμβολο της πολιτικής αναγέννησης,²² δεδομένου ότι δρομολόγησε διαδικασίες που –μολονότι δεν σηματοδότησαν την ολοκληρωτική ανατροπή της υφιστάμενης κατάστασης– εκ των πραγμάτων εμπόδιζαν τον πλήρη συμβιβασμό με το παρελθόν. Η ρήξη με τον παλαιοκομματισμό ανανέωσε ευρύτατα το πολιτικό προσωπικό της χώρας και διευκόλυνε τη μακροπρόθεσμη κυριαρχία μεταρρυθμιστικών ιδεών. Η μεγάλη τομή συνοψίστηκε και κορυφώθηκε, βέβαια, στην ανάδυση του πολιτικού άστρου του Ελευθέριου Βενιζέλου και στην εκλογική απήχηση του ίδιου και του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Αυτό το πλεονέκτημα του κινήματος συνοδεύτηκε, ωστόσο, μακροπρόθεσμα από την –έστω και ακούσια– ενθάρρυνση του παρεμβατισμού των ενόπλων δυνάμεων. Χωρίς, εξάλλου, να αποτελεί μία γνήσια αστική επανάσταση,²³ το κίνημα έφερε δυναμικά στην επιφάνεια τις αντιθέσεις ανάμεσα στο παραδοσιακό και στο εκσυγχρονιστικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στον Βενιζέλο όχι μόνο να εκφράσει πολιτικά το δεύτερο, αλλά και να πιστωθεί τα οφέλη της ανορθωτικής προσπάθειας που ο ίδιος εγκαίνιασε. ▲

¹³ Ζορμπάς, ό.π., σελ. 65-76. Πάγκαλος, ό.π., σελ. 113-120.

¹⁴ Το Μάρτιο του 1910 ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ανακοίνωσε την αυτοδιάλυσή του, εκπληρώνοντας έτσι προκαταβολικά τη δέσμευση που είχε αναλάβει.

¹⁵ Βλ. Νικολακόπουλος, Ηλίας – Οικονόμου, Νίκος «Το εκλογικό βάπτισμα του βενιζελισμού. Εκλογές 1910-1912», *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988, σελ. 70.

¹⁶ Βλ., αναλυτικότερα, Στεφάνου, ό.π., σελ. 174-178.

¹⁷ Hering, ό.π., σελ. 783-788.

¹⁸ Για τη συμβολή του Βενιζέλου στη συνταγματική αναθεώρηση του 1911, βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., – Χατζιωσήφ, Χρήστος, (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992, σελ. 33-43. Για το Σύνταγμα του 1911, βλ., αναλυτικότερα, Δαβής, Μ., – Παπαϊωάννου, Γ., *Το ιστορικό της αναθεώρησης του Συντάγματος και τα επίσημα κείμενα. Το νέο Σύνταγμα*, Αθήνα, 1911.

¹⁹ Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 278.

²⁰ Το 1912 ο Βενιζέλος παρατηρούσε σχετικά: «Προ της επανάστασης (στο Γουδί), οι έχοντες σχέσιν με την στήλη των εξόδων (= οι τρόφιμοι) του προϋπολογισμού διπύθνον κυρίως την Ελλάδα. Ήδη αι τύχαι αυτής διευθύνονται κυρίως παρ' εκείνων οίτινες τροφοδοτούν την στήλη των εσόδων του προϋπολογισμού». Βλ. Μαυρογορδάτος, Γ.Θ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1982, σελ. 59.

²¹ Την πραγματικότητα αυτή αναγνώριζε δημόσια ο Βενιζέλος το Σεπτέμβριο του 1910 κατά τη διάρκεια του πρώτου λόγου που εκφώνησε στην Αθήνα μετά την εκεί άφιξή του από την Κρήτη: «Αλλ' η επανάστασις αύτη (του Αυγούστου 1909) εστερείτο προγράμματος, σαφώς διαγεγραμμένου, έλειπε δε απ' αυτής και ο ιθύνων πολιτικός νους. Διά τούτο η Επανάστασις, αδυνατούσα να ίδη ενσαρκούμενον τον αόριστον πόθον της γενικής ανορθώσεως του Κράτους, εφέρετο εις χρονιότητα, η οποία, καθιστώσα οσήμεραι αισθητότερα τα κακά, τα οποία συμπαρμαρτούσιν εις πάσαν έξοδον από της νομιμότητος, εκινδύνευε να αγάγη αυτήν εις ναυάγιον». Βλ. Στεφάνου, ό.π., σελ. 175.

²² Βλ. Δερτιλής, Γ. Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, τόμος Β', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006, σελ. 867.

²³ Βλ. σχετικά την επιχειρηματολογία των Hering, ό.π., σελ. 773-776, και Διαμαντόπουλου, ό.π., σελ. 63-66.

Ο κ. Αντώνης Κλάψης είναι διδάκτορας Διπλωματικής Ιστορίας και ειδικός επιστήμονας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.